

MƏXDUMQULUNUN SƏNƏT ALƏMİ**F.A.ƏHMƏDOVA***

«Təqlidçi şairlərə elə gəlir ki, poeziya – arabadır; cığır var, at var, min və sür! Lakin əsl poeziya arabaya yox, izsiz, ləpirsiz, cığırsız fəzalarda qartal uçuşuna bənzəyir».

Şandor Petefi

Məxdumqulu Fəraqinin yaradıcılığı məhz izsiz, cığırsız, ləpirsiz yol açan, fəzalarda qartal uçuşuna bənzəyən özəlliklərlə dolu bir aləmdir.

Hər bir xalqın düşüncə tərz, tərəkür səviyyəsi, tarixi dəyəri, ilk növbədə onun sözü ilə ölçülür. Söz sənəti həm xalqa, millətə qiymət verən mizan-tərəzidir, həm də xalqın havadarı, xilaskarıdır. Və bu da danılmaz faktdır ki, mədəniyyət, ədəbiyyat tarixi hadisələrlə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Türkmən tarixi ilə ədəbiyyatı arasındakı paralelliklərin mövcudluğu inkaredilməzdir. Tədqiqat obyektimiz türkmən tarixi deyil. Lakin hər hansı ədəbi şəxsiyyətdən söhbət açılırsa, ilk diqqət çəkən məqam onun hansı dövrün, hansı mühitin övladı olmasıdır. Ən azı onun hansı şəraitdə formalaşmasını, hansı etnomədəniyyətə malik olmasını konkret tarixi situasiya ilə izah etmək, ilk növbədə daha məntiqli yekun kimi görünə bilər. Çünki hər bir millətin özünəməxsus etnomədəniyyəti var və buna başqası deyil, onun özünün yetişdirdiyi, araya-ərsəyə gətirdiyi övladının daha çox mənəvi haqqı çatır. Üstəlik bura həmin övladın söz xiridarı olması faktoru da əlavə olunarsa, bu daha da real zəmin hazırlamış olur.

XVIII əsrdə türkmən xalqı da digər türk xalqları kimi müəyyən mənada qaranlıq dünya içərisində idi. Bu dövrə qədər fəthlərin iddiaları və bu iddiaların nəticələri olan müharibələr xalqın rahatlığına imkan vermirdi. Ölkədaxili çəkişmələr də bu baxımdan dövlətçiliyi zəiflədir, nəticə etibarilə əziyyət çəkən yenə də xalq olurdu. Və təbii ki, türkmən cəmiyyətində baş verən təbəddülat zəif də olsa ədəbiyyatın inkişafına təkan verirdi. Dövrələrin və nəsillərin bir-birini təbii təkamül yolu ilə əvəz etməsindən fərqli olaraq bu əvəzətmələrdə fasilələr yarana bilər. Bu fasilələrdə cəmiyyətə

* Əhmədova Firuzə Abdulla qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türk xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi.

tin və xalqın varlıq və bütövlüyünü mümkün edən tellərin qurulması təhlükəsi mövcud olur. Bəzən isə müəyyən dövr acınacaqlı dərəcədə uzun bir fasiləyə çevrilir, xalqın etnogenetik fondunda heç bir iz qoymadan keçib gedirdi.

XVIII əsr türkmən xalqının böyük mütəfəkkiri, dəyərli sənətkarı, millət fədaisi Məxdumqulu Fəraqi məhz belə bir cəmiyyətdə, belə bir tellərin qırılması təhlükəsi qarşısında böyük bir tarixi fasilədə formalaşmışdı. Sözün müəyyən mənasında o, həm çox bəxtsiz, həm də eyni zamanda bəxtli sənətkar kimi təqdim oluna bilər. Ona görə bəxtsiz hesab oluna bilər ki, M.Fəraqiyə qədər türkmən ədəbiyyatı, demək olar ki, yox idi. (Biz bunu tam mütləq hökm kimi vermirik. Lakin hər halda müəyyən qədər xalq ədəbiyyatı və bir-iki şair nəzərə alınmazsa bu dediklərimiz real fakt olaraq qalır). Deməli, onun qaynaqlana biləcəyi mənbə sanki, suyu qurumuş bulaq idi. Bəlkə belə olması onun sənətkar taleyinin bəxtliliyindən irəli gəlirdi? Bəlkə də ondan əvvəl zəngin ədəbi irs olsaydı, o, türkmən ədəbiyyatında bunca mövqeyə malik olmazdı? Yəni o, yalnız ağ və rəqlərə yazdı, hansısa yazıları inkar etməyə, nələinsə üstündən xətt çəkməyə ehtiyac olmadı. Bəlkə də elə bu, onun uğurlu sənətkar taleyini həll etdi. Bütün bunlar son uc etibarilə ona gətirib çıxardı ki, Məxdumqulu türkmən ədəbiyyatının başlanğıcı və türkmən poeziyasının zirvəsi hesab edildi. A.S.Puşkin rus ədəbiyyatı üçün kim idisə, M.Fəraqi də türkmən ədəbiyyatı üçün eyni tarixi missiyanı yerinə yetirdi. Özündən əvvəl zəngin ədəbi irs olmasa da, özünün qaynaqlana biləcəyi yazılı nüsxələr olmasa da, ondan sonra gələnlər üçün bir ədəbi məktəb oldu.

Təəssüfləndirici haldır ki, böyük türkmən şairinin doğum və ölüm tarixi tam dəqiqləşdirilə bilinməmişdir. Amma qədim əlyazmalarında və xalq arasında bəzi fikirlər var. Biz də həmin məlumatlardan belə qənaətə gəlirik ki, Məxdumqulu 1720-ci illərin axırı 1730-cu illərin əvvəllərində Türkmənistanın Qara-Qala rayonunda anadan olmuşdur. Doğrudur prof. P.Xəlilov onun doğum və ölüm tarixini göstərir (1730-1780). Lakin fikrimizcə bu rəqəmlər hələ tam sübutunu tapmayıb, amma təxmini tarix kimi buna əsaslanıla bilər. (Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II hissə, Maarif, Bakı, 1977, səh. 169; Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Maarif, Bakı, 1994, səh. 273). Onun şair ailəsində dünyaya gəlməsi də taleyində müəyyən rol oynamışdır (Nəzərinizə çatdıraq ki, Məxdumqulun atası özünün «Behiştname» və «Vəzi Azadi» adlı poemaları ilə o dövr türkmən ədəbiyyatında müəyyən qədər rüşeym rolunu oynayan Dövlətməmməd Azadidir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azadi yaradıcılığında əxlaqi-didaktik məzmunu üstünlük meyli türkmən ədəbiyyatının sonrakı inkişafında müəyyən qədər iz buraxmışdır. Lakin onun dili çətin, üslubu ağır olduğu üçün (klassik-kitab üslubu) çox da geniş yayılmadı. Bu, bizim birinci fəslin problemi olduğu üçün burada çox da qabartmaq istəmirik). Beləliklə, Məxdumqulu öz atasından dərs alaraq, həm də müəyyən mənada onun təsiri ilə formalaşır. Sonra təhsilini

mədrəsədə davam etdirir. Bu da onun sonrakı yaradıcılığını müəyyən edən amillər sırasına aiddir. Onun bəzən sufiyanə fikirləri ifadə etməsi, klassik şeir janrlarına da müraciət etməsi mədrəsə təhsilinin müəyyən mənada təzahürü kimi özünü büruzə verir. Öz yüksək istedadı və qabiliyyəti sayəsində ibtidai sinfi tez başa vurmuş və təsərrüfat işlərində, mal-qara otarmaqda, torpaq əkib-becərməkdə atasına kömək etmişdir. Bir qədər sonra gümüş işləri üzrə tanınmış zərgər olub. Sonrakı təhsilini Kərki və Buxarada almış, Xivə şəhərinin Şirqazi mədrəsəsində başa vurmuşdur. O, Şirqaziyyə şeirlər həsr etmiş və orada keçirdiyi üç ili ömrünün ən xoş xatirəli günləri kimi yada salmışdır.

Məxdumqulu əslən köklən tayfasındandır. Şeirlərindən birində özünü belə nişan verir:

Bilmeen soranlara aydın bu qarup adımız:

Aslı-qerkez, yurdu – Etrek, adı – Maqtımquludur

(Maqtımqulu. Saylanan eserler.

«Türkmenistan» neşriyatı, Aşqabat, 1976, səh. 104)

(Bilməyib soranlara aydındır bu qərib adımız:

Əsli gərgəz, yurdu Ətrək, adı Məxdumquludur)

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, şairin yaradıcılığına və dünyagörüşünə taleyinin dramatik hadisələri öz möhürünü vurmuşdur. Şairin sevdiyi qız Mənqli (xallı- P.Xəlilov) ona qismət olmamış, ata-anası onu varlı oğlana ərə vermiş və külli miqdarda başlıq almışlar. Deyilənlərə görə, Məxdumqulu bir müddətdən sonra Ağ-Qız adında dul qadınla evlənmiş, onların iki oğlu olmuş və körpə yaşlarında vəfat etmişdir. Yalnız bu deyil, ömrü boyu onu izləyən əzablı tale yolu ona «Fəraqi» təxəllüsünü qazandırır. Onun şeirlərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, o, iranlılara əsir düşmüşdür. Bundan başqa Məxdumqulu şeirlərində itirdiyi qardaşlarının iztirablarını qələmə almış, yaxın qohumlarının illik ayrılıq həsrətini yada salmışdır. Onun pessimist əhval-ruhiyyəli şeirlər yazmasının səbəbi İran şahı Nadirin zülmü, zəbt etdiyi xalqlara qarşı göstərdiyi qəddarlıq olmuşdur. Şair çox yerlərə səyahət etmiş, Şərq adət-ənənələrini öz gözləri ilə görmüşdür. Şairin çəkdiyi acılar, qəribçilik, ayrılıq hissi, fəraqa düşməsi bu təxəllüsün yaranmasına səbəb olur. Bu təxəllüsü götürməyinin səbəbini belə izah etmişdir:

Ayrı düşüb Kəbedən, qoydum Pıraqı adıma,

İl-ulusu, xanadanım, düşdi peder bu gün yadıma,

Qer ki, qaraxçı bu gün qol urdı qövxer zadıma,

Valıdım, Mərqə-Medinəm, məxribanım, kayda sen?

(Maqtımqulu. Saylanan eserler. «Türkmenistan» neşriyatı.

Aşqabat, 1976, səh.38)

(Ayrı düşüb Kəbedən, Fəraqi qoydum adıma,

El-ulusum, xanədanım, düşdü atam bu gün yadıma.

Gər ki, qaraqçı bu gün əl vurdu gövhər zadıma.
Validim, Məkkə-Mədinəm, meribanım, hardasan?)

Şairin təxəllüsü ilə bağlı prof. P.Xəlilovun da yozumu maraqlıdır: «Dinlik, rahatlıq, birlik istəyən şair müharibələr, çəkişmələr, basqınlar selinə düşüb eldən, qohum-əqrəbadan ayrılmış və bu dözülməz dərddən fəraq etmişdir. Atasını, iki qardaşını itirməsi, övladlarının vaxtsız ölümü, sonralar özünün qocalıq əzabı şairi kövrəldib fəraqa salmışdır» (Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1994, səh. 275). Zənnimizcə, professorun fikirlərini məqbul variant kimi qəbul etmək olar. P.Xəlilov bu mülahizələrini əsaslandırmaq üçün bir bənd şeiri nümunə olaraq göstərib:

Yigitlik fəslini qısa yetirdim,
Kəmillik gəştisin çayda batırdım.
Böyük fikrə düşdüm, aqlım itirdim,
Diri ikən, ölü olub çaldım mən.

Orijinalda:

Yigitlik pashını qısa etirdim,
Kəmillik gəştisin derya batırdım,
Beyik pikre qaldım, aqlım yitirdim,
Tirik erken, öli bolup qalıp men.

(Maqtımqulu. Saylanan eserler. «Türkmenistan» neşriyatı.
Aşqabat, 1976, səh.33)

Şairin əsərlərinin bir hissəsi itmişdir, bunun səbəbi onun qohumlarının və yaxın adamlarının qızılbaşlara əsir düşməsi ilə əlaqədardır. Əsir düşmüş adamlar qorxudan şairin şeirlərinin bir hissəsini çaydan keçəndə suya atmışlar. Elə bu və digər səbəblərdən onun nə qədər əsər və şeir yazdığı bilinmir, avtoqraflar olan yazılar saxlanmayıb, dərc olunmuş şeirlərin çoxunun adını şairin özü yox, kitabının müəllifləri qoymuşdur. Külliyyatının ümumi həcmi 10000 misradan çoxdur. Buraya onun şeirləri, kiçik, lirik və lirik-epik poemaları daxildir.

Məxdumqulunun əsərləri xalq tərəfindən sevilmiş, musiqiçilər və baxşılar (folklor nümunələrini xalq arasında yayanlar – F.Ə.) tərəfindən nəsil-dən-nəslə ötürülmüş, buna görə də onun şeirləri indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Şairin şeirləri xalq dilinə yaxın olduğu üçün xalqın ürəyindən heç vaxt silinməmişdir. O, çətin başa düşülən, varvarizm və arxaizmlərlə (ərəbizm, farsizm, cığatayizm) dolu olan kitab dilindən imtina etmişdir. Məhz bu səbəbdən də onun yaradıcılığı insanlar tərəfindən asan qavranılıb, onun missralarının xeyli hissəsi atalar sözləri və hikmətli kəlamlara çevrilib.

Onun haqqında əfsanələr türkmən mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Onların birində deyilir ki, şairin özü və yaxın qohumları əsirlikdə olanda məhz onun şeirləri sayəsində azadlığa çıxmış, ölümdən xilas olmuşlar. Demək olar ki, bir tarixi həqiqət kimi qəbul olunmuş bu əfsanə türkmən ədəbiyyatının həvəs-

karı İ.Belyakovun məlumatına əsasən 1904-cü ildə müəyyən olunmuşdur. Həmin məlumatda İ.Belyakov qeyd edirdi ki, «Qara-Qala»dan bir qədər aralı türkmənlər arasında şairin öz əli ilə yazdığı nüsxə saxlanılır. Hər il bu nüsxə Aşqabada gətirilir, yenidən üzü çıxarılır və xalq hakimlərinin toplantısında istifadə olunur. Haqqında söhbət gedən bu əlyazmanın yeni nüsxəsini də Belyakov yazmışdır. O dövr səyyahlarının dediyinə görə Fəraqi öz həyatında baş verən bədbəxt hadisələrə dözə bilməmiş və təxminən 1780-ci ilin axırı, 1790-cı ilin əvvəllərində vəfat etmişdir. Şimali Xorasanın Ağ Toğay ərazisində atası D.Azadi məzarının yanında dəfn olunub. Bu Qoşa qəbir xalq üçün ibadət yerinə, müqəddəs ziyarət-gaha və dilək, arzu yerinə çevrilib.

Macarıstan alimi A.Vamberinin (1832-1913) sözlərinə görə Məxdumqulu türkmənlər üçün dünyanın bütün kitablarını oxumuş, bütün elmləri öyrənmiş və əhatəli dünyagörüşünə malik olan bir sehrbazdır. Onun kitabları hələ uzun müddət türkmənlərdə «Quran»dan sonra birinci yeri tutacaqdır» (A.Vamberi).

M.Fəraqi şeirlərinin nəşr olunması məsələsinə gəldikdə, onlar XIX əsrin I yarısında işıq üzü görmüşdür. Polşa alimi və ədəbiyyatşünası A.Xodzko-Boreyko 1842-ci ildə London şəhərində Məxdumqulu haqqında bioqrafik məlumatları və qeydləri əlavə etməklə onun üç şeirini çap etdirmişdir.

Kazan və Peterburq Universitetlərinin professoru İ.N.Berezin tərtib etdiyi «Türk müntəxəbatı» kitabına M.Fəraqinin də şeirləri salınmışdır. (Onu da qeyd edək ki, şeir orijinalda çap olunmuşdur).

1879-cu ildə A.Bamberi Almaniyanın Leypsiq şəhərində 1863-cü ildə özünün Şərqə səyahəti zamanı tərtib etdiyi siyahı əsasında şairin əsərlərini (ərəb transliterasiyasında və alman dilinə tərcümə ilə birlikdə) dərc etdirmişdir. Onu da diqqətə çatdıraq ki, cəmi 31 şer və bir neçə şer parçasından ibarət olan bu nəşrdə bəzi səhvlərə, mətnin təhrif olunması, bəzi üslubi xətalara və s. də rast gəlinir.

1872-ci ildə F.Bakulin şairin rus dilində iki şeirini dərc etdirmişdir. A.Tarkovski də onun üç şeirini («Мольба», Луна», «Горы в тумане») rus dilinə tərcümə etmişdir.

Bundan başqa Q.Şenqeli, M.Tarlovski, Y.Neymon, A.Kronqauz da həmçinin onun şeirlərini rus dilinə çevirmişlər.

1911-ci ildə M.Fəraqinin Daşkənddə ərəb transliterasiyası ilə verilmiş «Seçilmiş əsərləri» çap olunur. Xatırladaq ki, bu nəşri N.P.Ostraumov hazırlamışdır.

Akademik A.N.Samoyloviç 197 şeir daxil olan Məxdumqulu mahnılarına göstərici adlı bir kitab tərtib etmişdir.

Yazıçı B.Kerbabayev 1926-cı ildə «Məxdumqulunun şeirlər məcmuəsi»ni çap etdirmişdir və s.

Beləliklə, zamanında çox acılar çəkmiş, müsibətlər görmüş, türkmən xalqının böyük oğlu M.Fəraqi xalqının düşüncəsində öz layiqli yerini və qiymətini tapır. Bu gün hansı türkmənə yanaşsın onun haqqında soruşsan, sinədolusu bir qürurla onu «türkmən poeziyasının atası» adlandıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Fəraqi. Seçilmiş şeirlər, Moskva, 1941.
2. M.Fəraqi. Qəm seli, Bakı, 1984.
3. B.Kerbabayev. Maqtimqulu, Saylanan eserler, Aşqabat, 1976.
4. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı, II hissə, Bakı, 1977.
5. M.Fəraqi. Şeirlər. Bakı, 1960.

ТВОРЧЕСКИЙ МИР МАХТУМКУЛИ

Ф.А.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Великий туркменский патриот, поэт и мыслитель М.Фараги выразил мечты и чаяния своего народа в своих произведениях. Он хорошо понимал, что несправедливость принесет беду туркменскому народу. До конца своих дней Махтумкули желал своему народу мир, дружбу и справедливость.

Мастерами классических форм газелей, касыд, гошмы, герайлы, мухаммедов и муседдесов в Туркменистане является Махтумкули, а в Азербайджане - М.П.Вагиф.

В этой статье повествуется о творчестве Махтумкули в новом аспекте.